

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

FİDAN ATAKİŞİ qızı QASIMOVA

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA MƏDƏNİ QƏHRƏMAN
VƏ ONUN TRANSFORMASIYA FORMALARI**

10.01.09 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2011

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun «Folklor nəzəriyyəsi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər: **Flora Davud qızı Mustafayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Mahmud Qara oğlu Allahmanov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kafedrası

Müdafiə «_____» _____ 2012-ci il saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131. - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az.1143, H.Cavid prospekti 31, 5-ci mərtəbə, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «_____» _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya elmləri doktoru:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim türk mifologiyası müasir türk xalqlarının zəngin mənəvi mədəniyyətinin çox mühüm və gərəkli ünsürlərindən biridir. Ulu əcdadlarımızın mənəvi irsi bu gün də mütəxəssislərdə böyük maraq doğurur, tariximizin, folklorumuzun və klassik ədəbiyyatımızın tədqiqində onlara yardımçı olur.

Antik mifləri bilmədən yunan heykəltəraşı Fidiyin və Roma şairi Horasinin əsərlərini başa düşmək çətin olduğu kimi, qədim türk mifologiyasını bilmədən də tarixi oğuz ellərində, o cümlədən də Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış qoç heykəllərinin, bir çox bayram və mərasimlərimizin mahiyyətini anlamaq mümkün deyildir. Çünki belə bayram və mərasimlərin çoxu mifologiyanın ən mühüm və mərkəzi personajları olan əcdadlar, mədəni qəhrəmanlar tərəfindən müəyyən məqsədlərlə yaradılırdı. Mifologiyanın baş qəhrəmanları rolunda çıxış edən əcdad-demiurq-mədəni qəhrəman personajları öz tayfaları üçün lazım olan istehsal alətlərini hazırlayır, sənətkarlıq növləri icad edir, heyvanları əhilləşdirir, musiqi alətləri düzəldir, öz gücü və ağılı sayəsində tayfasını xaos təmsilçiləri olan müxtəlif əcayib məxluqlardan qoruyur, tayfanın harmonik halda yaşaması üçün gərəkli olan sosial və dini qayda-qanunlar müəyyənləşdirir, bəzən isə hətta müxtəlif təbiət obyektlərini “yaradır” və ya başqalarından əldə edirdilər. Əcdadların uzaq keçmişdə, mifoloji dövrün başlanğıcında qoyduğu adət-ənənələrə qəti inam və onlara mütləq riayət olunması nəticəsində mifoloji cəmiyyətlərdə ixtilaf, pozğunluq olmurdu; burada hamı eyni cür düşünür və eyni cür hərəkət edir, miflərdə əcdadları barədə deyilən eyni simvolik obrazlara inanırdılar. Belə köklərin itirilməsi qeyri-müəyyənliklə əvəz olunur ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətdə mənəvi tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Çünki cəmiyyətin mövcudluğu üçün hökmən həyata nikbin münasibət yaradan amallar və ya onları əvəz edən illüziyalar olmalıdır.

Bu gün elə müasir cəmiyyətdə də belə vəziyyət yaranmışdır: müasir elm və mədəniyyət öz başlanğıcını mifologiyadan götürən qədim qadağaları laxlatmağa başlamışdır. İndi bütün mədəni dünyada gedən qloballaşma hadisəsi, demək olar ki, dünyanın hər yerində mənəviyyatsızlığın, cinayətkarlığın, ruhi xəstəliklərin, intihar və narkomanianın, ailələrin dağılması

hallarının geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə qədim əcdadlarımızın, Dədə Qorqud və Oğuz xaqan kimi mədəni qəhrəmanların öz xalqlarına etdiyi tövsiyələri, yaratdıqları adət-ənənələri sistemli şəkildə öyrənib, geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq, sözsüz ki, olduqca vacib və aktual bir vəzifədir.

Miflər qədim insanlara onların kim olduqlarını və necə yaşamalması olduqlarını öyrədirdi. O zamanlar da, xeyli dərəcədə elə indi də miflər əxlaq normalarının, dövlətçiliyin və milli özünüdərkən əsasını təşkil edir. Mifi təkcə “primitiv”, “əlmsiz” cəmiyyətin məhsulu hesab etmək heç də düzgün deyildir. Bizim dövrümüzdə də həyat mifoloji simvol və mənalarla doludur. Mif bizi özümüdə göstərən əbədi bir güzgüdür. Bizim öz ətrafımızda da miflər vardır. Sadəcə biz onları görüb, müəyyən etməyi öyrənməliyik. Məsələn, XX əsrin ən böyük miflərindən biri, sözsüz ki, kommunistlərin “hər kəsdən bacarığına, hər kəsə tələbatına görə” prinsipinə əsaslanan kommunizm cəmiyyəti quruculuğunu 1980-ci ildə başa çatdırmaq illüziyası idi. Qədim insanlar miflərə şəxsiz inandıqları kimi, on milyonlarla insan da o zamanlar belə xülyalara inanırdı.

Göründüyü kimi, mif sanki bütün dövrlər və bütün insanlar üçün daimi və dəyişməz bir fəlsəfi kateqoriyadır. Ən yaxşı miflər özündə dərin fəlsəfi mənalar, xalqın tarixi yaddaşını və milli karakterini saxlayır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan mifologiyası elmi şəkildə əsasən 1960-ci illərdən öyrənilməyə başlanmış, son illərdə isə bu iş xeyli intensivləşmişdir. Bununla belə, türk mifologiyasının bir çox problemləri, o cümlədən də “mədəni qəhrəman” problemi indiyədək nə ölkəmizdə, nə də xaricdə müfəssəl şəkildə öyrənilməmiş və ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Bütün bunlar isə dissertasiya mövzusunun aktual və qanunauyğun olmasına dəlalət edir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Folklorda mədəni qəhrəman problemi indiyədək nə Azərbaycan folklorşünaslığında, nə türkologiya elmində, nə də şifahi xalq ədəbiyyatına dair rus dilində nəşr olunmuş elmi ədəbiyyatda ayrıca monoqrafik tədqiqat mövzusu olmamışdır. Başqa dünya xalqlarının folklorşünaslığında da bu sahədə hər hansı bir hərtərəfli və müfəssəl araşdırmanın mövcud olması bizə məlum deyildir.

Bununla belə folklorşünaslığa dair yazılmış bir çox kitab və məqalələrdə “mədəni qəhrəman” və “demiurq” adlarına rast gəlmək mümkündür. Ancaq həmin tədqiqatların əksəriyyətində bu personajlar barəsində yazılanlar ümumi səciyyə daşıyır və bir qayda olaraq bir neçə cümlədən və ya abzasdan çox olmur.

Bu məsələ barədə nisbətən ətraflı və ən mükəmməl məlumata ikicildlik “Dünya xalqlarının mifləri” ensiklopediyasında E. M. Meletinski tərəfindən yazılmış “Demiurq” və “Mədəni qəhrəman” məqalələrində rast gəlinir. İkinci məqalənin sonunda bizi maraqlandıran mövzuya bu və digər dərəcədə toxunmuş rus və ya Avropa tədqiqatçılarının müvafiq əsərlərinin adları da göstərilmişdir. E.M.Meletinskinin bu məqalələrinin əsas tezləri onun bir sıra başqa əsərlərində də təkrar olunmuşdur.

Koreya mifologiyası əsasında mədəni qəhrəman probleminə həsr edilmiş başqa bir məqalə isə R.Ş. Carılqasınova tərəfindən yazılmışdır.¹

Azərbaycan folklorşünaslığında mədəni qəhrəman problemi barədə F. Bayatın “Türk mitolojisində koruyucu ata kultü paradixmasında medeni kahramanlığ və iyelik işlevi”² məqaləsində, C. Bəydilinin “Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiyası”³ kitabında və yenə həmin müəllif tərəfindən hazırlanmış “Türk mifoloji sözlüyü”⁴ adlı lüğətdə nisbətən ətraflı məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən toplanmış qədim türk mifoloji mətnləridir. Bununla yanaşı tədqiqat prosesində başqa xalqların mifologiyasına da müraciət edilmişdir.

¹ Джарылгасинова Р.Ш. Корейские мифы о культурных героях // Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. М.: Наука, 1970, с. 62-73.

² Bayat F. Türk mitolojisində koruyucu ata kultü paradixmasında medeni kahramanlığ və iyelik işlevi / “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” III Uluslararası folklor konfransı. Bakı: Səda, 2005, s. 169-176.

³ Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.

⁴ Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.

Tədqiqatın predmetini mifoloji mətnlərdəki mədəni qəhrəman tiplərinin və onların transformasiya formalarının tədqiqi təşkil edir. Bu personajlar qədim türk xalqları mifologiyasında xüsusi yer tutduğuna görə qədim türklərdəki mifoloji mətn və eposların sistemli şəkildə nəzərdən keçirilməsi əsas istiqamət kimi götürülmüşdür. Qədim türk xalqlarının mif və əfsanələrinə mədəni qəhrəman personajlarının özünəməxsus cəhətlərinin, onları səciyyələndirən xüsusiyyətlərin və onların özlərinin dəyişilmiş formalarda eposlara transformasiya üsullarının tədqiqi də işin predmeti kimi seçilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi qədim türk folklorunda mədəni qəhrəman personajları və onların transformasiya formalarını araşdırmaqdan ibarətdir. Mədəni qəhrəmanlar haqqında dəqiq və müfəssəl məlumatlar vermək, onların mif və əfsanələrdəki mövqeyini müəyyənləşdirmək, bu qəhrəmanları onların funksiyalarına yaxın funksiyaları yerinə yetirən başqa personajlardan fərqləndirən cəhətləri aydınlaşdırmaq və mədəni qəhrəmanların transformasiya proseslərini izləmək məqsədilə aşağıdakı elmi vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Haqqında tədqiqat apardığımız mədəni qəhrəmanları doğuran tarixi sosial şəraiti öyrənmək;
- Qədim türk xalqlarının mifoloji dünyagörüşünü sistemli şəkildə işıqlandırmaq;
- İlk mifoloji inanc formalarını ətraflı tədqiq etmək;
- Mifoloji mətnlərdə mədəni qəhrəmanın arxetiplərini araşdırmaq;
- Mədəni qəhrəman obrazlarının spesifikasını və tiplərini müəyyənləşdirmək;
- Qədim türklərin mifologiyasındakı mədəni qəhrəman obrazlarını başqa xalqlardakı oxşar personajlarla müqayisə etmək;
- Mifoloji mətnlərdəki mədəni qəhrəman-demiurqların transformasiya formalarını müəyyənləşdirmək və s.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi türk xalqları mifologiyasında ilk dəfə olaraq mədəni qəhrəman və onun transformasiya formaları haqqında geniş və sistemli şəkildə monoqrafik tədqiqat aparılmasıdır. Aparılan araşdırma bir sıra elmi yeniliklərin əldə edilməsinə imkan yaratmışdır. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Türkologiyada, o cümlədən də Azərbaycan folklorunda ilk dəfə olaraq mədəni qəhrəman personajları haqqında ətraflı və başqa xalqların mifoloji qəhrəmanları ilə müqayisəli şəkildə geniş tədqiqat aparılmışdır;

- Qədim türk mifologiyasında mədəni qəhrəman obrazlarının spesifikasiyası və tipləri onların məlum tarixi ilə bağlı və sistemli şəkildə öyrənilmişdir;

- Öz mənşəyini əcdadlar kultundan götürən qədim türk tanrılarının (Tenqri, Umay, Ülgen və Yerlik) funksiyaları və adlarının etimologiyaları barədə yeni və daha tutarlı fikirlər irəli sürülmüşdür;

- Qədim inanc formalarından biri kimi şamanizmin türk xalqlarının mifoloji dünyagörüşündəki yeri və şaman funksiyasını yerinə yetirən personajların mədəni qəhrəman kimi də fəaliyyəti araşdırılmışdır;

- Azərbaycan mifologiyasına başqa xalqların mifologiyasından, xüsusilə də müsəlman mifologiyasından daxil olmuş mədəni qəhrəmanlar haqqında da daha dəqiq məlumatlar verilmiş, o cümlədən Xızır və İlyasın eyni personaj olmayıb, başqa-başqa şəxslər olması və bu iki obrazın türk xalqları mifologiyasında bir şəxs hesab edilməsinin səbəbləri dəqiq məlumatlar əsasında izah edilmişdir;

- Çox vaxt miflərdəki fəaliyyəti mədəni qəhrəmanın fəaliyyəti ilə eyniləşdirilən demiurqun əsas xüsusiyyətləri və məhz ona xas olan cəhətləri izah edilmiş, mədəni qəhrəmandan fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

- Müəyyən vaxtlarda miflərdə mədəni qəhrəmanın əkizi, yaxud da qardaşlarından biri kimi çıxış edən triksterin də səciyyəvi cəhətləri və mədəni fəaliyyəti aydınlaşdırılmışdır;

- Miflərdəki mədəni qəhrəman-demiurqların sonradan eposlarda tayfa başçılıqlarına, sərkərdələrə, ata və övliyalara çevrilmələri tədqiq edilmiş və bu barədə konkret nəticələrə gəlinmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat təsviri, tarixi müqayisəli, müqayisəli-tipoloji metodlar əsasında işlənmişdir. İş hazırlanarkən müasir folklorşünaslığın elmi-nəzəri müddəalarına, dünya və Azərbaycan mifologiyası sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın praktik və nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyada aparılan elmi araşdırmaların və ümumiləşdirmələrin nəticəsində meydana çıxan nəzəri müddəalardan mifoloji mətnlərin gələcəkdə öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

Qədim türk folklorunda mədəni qəhrəman personajlarının öyrənilməsi və qruplaşdırılmasına həsr olunmuş bu araşdırma bütövlükdə nəzəri təmayüllüdür. Ona görə də təqdim olunan dissertasiya işi şifahi xalq ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslığın əsasları, türk xalqları ədəbiyyatı dərsliklərinin yeni nəşrlərində müvafiq bölmələrə daxil edilə və ya praktikum kimi ayrıca dərs vəsaiti şəklində istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Folklor nəzəriyyəsi şöbəsində hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müxtəlif elmi nəşrlərdə və konfrans materiallarında məqalələr şəklində çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektı və predmeti, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları və aprobasiyası haqqında danışılır.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Mədəni qəhrəman obrazlarının arxetipləri**” adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. “**Mədəni qəhrəmanları doğuran tarixi-sosial şərait**” adlanan birinci paraqrafta mədəni qəhrəman personajlarını doğuran tarixi sosial şəraitlə bağlı məlumat verilmiş, qədim türk xalqlarının ilkin inanc formaları olan fetişizm, totemizm, animizm, magiya barədəki fikirlər yığcam və konkret halda şərh edilmişdir. Ona görə ki, birinci, bu personajların mahiyyətini, qədim insanların dünyagörüşünə, gündəlik həyat və fəaliyyətinə onların təsirini, həmçinin onların folkloradakı yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onların hansı tarixi şəraitdə və necə yaranmasını bilmək lazımdır. İkincisi isə, ovçuluqla və toplayıcılıqla məşğul olan qədim insanların inancları və mənəvi amalları barədə yazılı məlumatların ya tamamilə olmaması, ya da olduqca az olması üzündən biz belə məlumatları xeyli dərəcədə məhz onların həyat təzi və məlum adət-ənənələri, mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənə bilərik. Mifoloji mətnlərin göstərilən amillər nəzərə alınmadan izahı, sözsüz ki, xeyli dərəcədə subyektiv olacaqdır. Yəni belə halda eyni bir mətn müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür izah oluna bilər.

Beləliklə, arxaik düşüncə təzi, inanclar sistemi təbii olaraq qəbilə və tayfaların gündəlik fəaliyyətinə, məişətinə və mədəniyyətinə hopmuşdur. Ona görə də qədim türk təfəkkür təzini və dünyagörüşünü daha aydın şəkildə anlamaq üçün qədim türklərin sosial-mədəni həyatı ilə də tanış olmaq lazımdır. Ancaq qədim türk xalqları çox olduğundan dissertasiya işində onların hamısı barədə məlumat vermək mümkün deyildir. Ona görə də biz burada öz mədəniyyətində arxaik düşüncənin ən tipik və ən əski formalarını əks etdirən hunlar və göytürklər üzərində dayanmışıq.

Mifin ilkin formaları fetişizm, totemizm və animizm idi. Bu yol ayrı-ayrı əşyaların ilahiləşdirilməsindən (fetişizm) başlanıb,

öz icmasının ilahiləşdirilməsinə (qəbilənin totem əcdadının obrazında), sonra isə ruhların müstəqil surətdə mövcudluğunun təsəvvürünə (animizm) doğru inkişaf etmişdir. Növbəti addım tanrılar – təbiət qüvvələri barədə fikirlərin yaranması oldu. Daha sonralar isə digər tanrılar və insanların yaradıcısı hesab edilən vahid, tək tanrı haqqında təsəvvürlər meydana gəlmişdir.

Əhatəsindəki dünyanın ruh və canlarla bağlı olmasına inanan qədim insan onlarla əlaqə saxlamaq üçün münasib vasitə axtarırdı. Təcrübə göstərirdi ki, heç də ruhlara ünvanlanan hər xahiş təmin edilmirdi. Bəzi adamların xahişi daha yaxşı nəticələr verirdi və onlar insanlar arasında daha xoş təəssürat yaradırdılar. Tayfada daima ruhlarla əlaqə yaratmaqla məşğul olan “mütəxəssislər” yaranmağa başladı. Ruhlarla əlaqə prosesinin özü də mürəkkəbləşirdi və bu zaman vasitəçidən bir çox qeyri-adi keyfiyyətlər tələb olunurdu. Bunların hamısını şamanizmdə müşahidə etmək olar.

Qədim türklərdə ruh, onun ölməzliyi və o biri dünyanın mövcud olması haqqında animistik təsəvvürlər geniş yayılmışdır. Məsələn, yakutlarda ölənin ruhu ilə əlaqədar müxtəlif adətlər mövcud idi. Belə adətlərdən biri “kut arrarı” – “xüsusi kut” adlanırdı və ölənin ona yaxın olan insanların “canını” da özü ilə aparmasına aid inama əsaslanırdı. Bunun qarşısını almaq üçün ölənin evinə (çadırına) şaman dəvət edirdilər və şaman da kiminsə kutunu (canını) ölənin özü ilə aparıb-aparmadığını öyrənmək, əgər aparıbsa onu geri qaytarmaq üçün xüsusi ritual keçirirdi.⁵

Magiya başlıca olaraq bir insanın digər insanlara, heyvanlara, bitkilərə, hətta təbiət hadisələrinə təsir etmək bacarığına inamdır. Müşahidə edilən faktların həqiqi və qarşılıqlı əlaqələrini başa düşməyən və təsadüfi uyğunluğu tərsinə başa düşən insan belə hesab edirdi ki, xüsusi hərəkət və sözlərlə o, insanlara kömək və yaxud pislik edə bilər, qabaqcadan görmə ilə müvəffəqiyyətini və ya müvəffəqiyyətsizliyini təmin edə bilər, tufan törədə bilər və ya onu sakitləşdirə bilər. Magiyanın əsasən “ağ” (qoruyucu) və

⁵ Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: Наука, 1991, с. 42-43

“qara” (pislik edən) növləri mövcuddur. Magiyanın digər növləri isə onun hansı obyektə təsirindən asılıdır.⁶

Mantika isə gələcəyi və indiki zamanı xəyali şəkildə, təsəvvürlər əsasında dərk etmə bacarığı ilə bağlıdır. Müxtəlif xalqlarda mövcud olan çoxsaylı fala baxma üsulları xüsusi ədəbiyyatda iki formal-tipoloji əlamətlə təsnif edilir: “xarici əlamət” üzrə fala baxmaq və “daxili aydınlaşdırma” üzrə fala baxma (gələcəyi görmə).

Bütün bu sadalanan inanclar ibtidai insanların dünya haqqındakı yanlış, fantastik düşüncələrini əks etdirir. Qədim inancların hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Uzun müddət tədqiqatçılar bunlardan hansının birinci, hansıların isə sonralar yarandığı üzərində tədqiqat aparmaqla məşğul olmuşlar. Ancaq bu haqda müxtəlif fikirlər meydana çıxmış və bunu dəqiq söyləmək hələlik mümkün olmamışdır. Çünki onlar arasındakı əlaqələr çox sıxdır.

Birinci fəslin ikinci paragrafı isə “**Mifoloji şüur və onun spesifikası**” adlanır. Qədim türk mifologiyasındakı mədəni qəhrəman və digər personajlar əski türk dünyagörüşünün ayrı-ayrı ünsürləridir. Bu ünsürləri sistem halında, bir-birilə əlaqəli şəkildə təsəvvür etmək üçün isə arxaik insanların dünyagörüşü, həyata və ətraf aləmə baxışı, düşüncə tərziləri ilə tanış olmaq lazımdır. Eyni zamanda mifoloji dünyagörüşün ümumi sistemini bildikdən sonra mədəni qəhrəman personajının mahiyyətini, bu sistemdəki yerini daha düzgün və ətraflı aydınlaşdırmaq mümkündür.

Təəssüf ki, qədim dövrün dərin qatlarına daxil olmaq, baş vurmaq çox çətinidir. Qədim dövrə aid ədəbiyyat və incəsənət abidələri çox azdır; tapılmış ibadətgahlar susur, təsvirlər o qədər də aydın izahat vermir. Müxtəlif miflər, rəvayət və nağıllar da qədim dövrün yadigarlarıdır. Ancaq onlar bizim dövrdəki minilliklərdən keçib gəlmişlər və çoxlu dəyişikliklərə və təhriflərə məruz qalmışlar. Ona görə onlar da ibtidai insanların düşüncə və duyğuları barədə dəqiq və ətraflı məlumat vermirlər.

İnsanlara aidiyyəti olan hər bir qanunauyğun təbiət hadisəsi (ibtidai insanın fikrincə isə hər hansı bir varlıq tərəfindən törədilən məqsədyönlü hadisə), hər bir məlum və ya qeyri-məlum

⁶ Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М.: Высшая школа, 1990, s. 213

səbəbdən törəyən hadisə ibtidai insan tərəfindən hər hansı ağıllı bir varlığın iradəsinin yerinə yetməsi kimi başa düşülürdü. Təcrübədə isə səbəb və nəticə arasındakı əlaqəni insan mahiyyətcə, yalnız öz şəxsi fəaliyyəti çərçivəsində başa düşə bilərdi. Bu səbəbdən ibtidai insan düşünürdü ki, hər bir təbiət hadisəsinin arxasında onu icra edən bir varlıq dayanır.

İbtidai insanlar hər bir təbiət hadisəsi və ya obyektinin sahibini və ya onun arxasında dayanan qüvvəni (tanrını) ruhi, mənəvi varlıq kimi yox (çünki qeyri-maddi ruh mücərrəd anlayışdır və onun təsəvvür edilməsi və sözlə ifadəsi üçün vasitələr yox idi), maddi, cismani varlıq kimi təsəvvür edirdilər. Bu cismani varlıq insandan öz gücü, qüdrəti, hirs, qəzəbi və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Tanrı insandan ölməzliyi ilə də seçilirdi; ona görə ki, ibtidai insan ölümü istər hissi cəhətdən, istərsə də sözlə ifadə baxımından yoxluq kimi təsəvvür etmək üçün də vasitələrə malik deyildi. Onun üçün ölmüş adam buradakı həyatdan başqa bir yerdəki həyata keçən kimi təsəvvür edilirdi. Eyni ilə, doğulmuş uşaq da başqa yerdəki həyatdan buradakı həyata gələn kimi qavranılırdı.⁷ Bir həyatdan başqasına keçməyin bir növü də uşaqların tamhüquqlu döyüşçü (oğlanlar üçün) və ya nigah (qızlar üçün) dövrünə qədəm qoymaları ilə bağlı idi. Belə keçidlər inisiyasiya mərasimləri ilə müşayiət olunurdu.

Dünyanın bəzi hadisələri ilə üzləşdikdə insan nəinki emosiyalar, hisslər keçirir, həmçinin bu hadisələri başa düşməyə çalışır. Bu da eyni zamanda beyin, düşüncə formalarının lazımi istiqamətdə inkişafına səbəb olurdu. Buna qədər isə hələlik beyində şüurlu aparatın tam formalaşmaması üzündən metaforik, məcazi düşüncə tərzindən istifadə edilirdi. Təbii varlıqlarla mədəniyyət obyektlərinin müqayisəsi bunu nəzərdə tuturdu ki, insan təbiət obyektlərinə özünün fərdi xüsusiyyətlərini köçürürdü, onlara həyatı funksiyalar və insani hisslər şamil edirdi.⁸ Kosmosun xüsusiyyətlərinin, gücünün, ünsürlərinin canlı, konkret hisslərə malik obrazlar şəklində ifadəsi qəribə bir

⁷ Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург: Наука, 1993, с. 190-194

⁸ Андреев Н.П. Фольклор и его история // Русское поэти-ческое творчество. Хрестоматия по фольклористике. М.: Высшая школа, 1986 (с. 64-77), с. 66-67

mifoloji fantastika doğururdu. Bəşəriyyətin körpəlik dövrünün yaratdığı bu fantastika təbiət haqqında müasir elmi biliklərdən çox uzaq olsa da, özünəməxsus bir gözəlliyə və harmoniyaya malik idi.

Birinci fəslin **“Qədim türklərin mənəvi-sosial həyatında ruhların və şamanların rolu”** adlanan üçüncü paragrafda ruhlar haqqında ilkin təsəvvürlər, onların mahiyyəti və tipləri, türk xalqlarında mövcud olan müxtəlif kultlar, cəmiyyətin mənəvi həyatında şamanların rolu, ruhlar və tanrıların mədəni qəhrəmana bənzər funksiyaları barədə məlumat verilmişdir. Burada göstərilir ki, şamanizm qədim türklərin dünyagörüşü, dini inanclar sistemində çox mühüm və özünəməxsus bir yer tutmuşdur. Bundan əlavə mədəni qəhrəman və demiurq personajları da şamanizm ilə bilavasitə əlaqəlidir. Çünki daha sonrakı dövrlərdə mədəni qəhrəmanlar çox vaxt baş şaman və baş sərkərdə funksiyalarını da yerinə yetirirdilər.

Hər zaman mübahisə məsələsinə çevrilən şamanizmə ətraflı nəzər saldıqda görürük ki, o, qədim türklərin islamdan əvvəlki dini inanclar sistemində xüsusi yer tutur. Ancaq məlum deyil ki, qədim türklər öz dinlərini necə adlandırırdılar. Ümumiyyətlə, “şamanizm” və “şaman” sözləri onların dilində yox idi; onlar bu gün də şaman kimi başa düşülən “qam” sözündən istifadə etmişlər. L.P. Potapov göstərir ki, Altay-Sayan xalqları öz dinlərini “şamanizm” adlandırmamışlar. Onlar “din”, “inam” kimi başa düşülən “yanq” sözündən istifadə edirdilər.⁹ Qazax və qırğızlarda “qam” yerinə “baksı (baxşı)”, əski karluqlarda isə “saqun” deyilmişdir.¹⁰ Öz araşdırmasında uyğur xalqlarının inanclarından bəhs edən D.A. İsiyev göstərir ki, qədim dövrlərdə uyğurlar peşəkar şamanları “kam” yaxud “kama” adlandırırdılar. Orta əsrlər dövründə onları “baxşı” yaxud “pərixan” adlandırmağa başladılar.¹¹

Müxtəlif dövrlərdə bütün dünya xalqlarında bu və ya digər şəkildə mövcud olmuş şamanizm qədim türklərin yaşadığı ərazidə daha geniş yayılmışdır. Şamanizmin yayıldığı ərazilərdə yaşayan

⁹ Потопов Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: Наука, 1991, s. 18

¹⁰ Вәydili С. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, s. 208

¹¹ Исиев Д.А. К вопросу о верованиях уйгурского народа // Вопросы истории и культуры уйгуров. Алма-Ата: Наука, 1987 (с. 121-138), s. 126

qədim türklər şamanın ruhlarla əlaqəsinə inanırdılar. Şamanın başlıca funksiyalar iki dünya arasında vasitəçilik etməsi – mediasiyası, xəstəliklərin sağaldılması və “ölülərin dirildilməsi”, ruhların çağırılmasıdır.¹² Ümumiyyətlə, türk xalqlarında şaman tanrı və ya ruhla insanlar, heyvanlar, təbiət arasında bir növ vasitəçi rolunu oynamışdır.¹³ Şamanın ruhlarla əlaqəsi zamanı şaman ruhu çağırmaq üçün qavaldan çıxan səslərin sədası altında rəqs etməklə və yaxud narkotik vasitələrin köməyi ilə özünü ekstaz halına gətirirdi.

Şamanın ruhlarla qarşılıqlı əlaqəsi şamanizmin əsas müddəalarından biridir. Belə hesab edilirdi ki, şamanlar ruhlarla danışıq bilər və qəddar ruhlarla mübarizə apara bilirdilər. Şamanlar zəif ruhları o dünyaya qova bilirdilər. Ancaq güclü ruhlarla şamanlar danışıqlar aparır və onları qurban verməklə razılıq əldə edirdilər. Əgər bu danışıqlar kömək etmirdisə, şaman himayəçi ruhun köməyinə ehtiyac duyurdu. Bu ruhlar şamanı zalım, qəddar ruhlardan qoruyurdular.¹⁴

Hər bir şamanın köməkçi ruhu var idi. Ruhların sayı şamanın “gücündən” asılı idi. Şamanlar özləri “nəhəng”, “orta” və “zəif”lərə bölünürdülər. “Nəhəng” şamanların daha çox ruhu olurdu.

İlk şaman bizim tədqiqatımızın əsasını təşkil edən mədəni qəhrəman, hətta demiurq sayıla bilər. Bunu müxtəlif mənbələr də sübut edir. Bu haqda sonrakı bölmədə ətraflı məlumat verəcəyik.

Şamanlıq qabiliyyəti nəsildən-nəslə ötürülür, bəzən isə bir neçə nəsil davam edirdi. Şamanlar ruhları ölmüş şamanlardan irsi olaraq alırdılar.

Ümumiyyətlə, qədim türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus şaman ayinləri və mərasimləri mövcud olmuşdur. Bu ayin və mərasimlərdə isə mənası tam şəkildə başa düşülməyən müxtəlif dualar oxunurdu.

Dissertasiyanın **“Mədəni qəhrəman obrazlarının spesifikasiyası və tipləri”** başlığı altında verilən ikinci fəslinin birinci paragrafı **“Mədəni qəhrəmanlar miflərin əsas personajları kimi”**

¹² Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, s. 329

¹³ Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1992, s. 132

¹⁴ Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004, s. 53

adlanır. Burada mif tipləri haqqında qısa məlumatlar verilmiş, onların ibtidai cəmiyyətdəki funksiyaları və bu funksiyaları reallaşdıran personajlar barəsində tədqiqat aparılmışdır.

Mədəni qəhrəmanlar haqqındakı miflərin analizi göstərir ki, onların hamısı üçün qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu, əfsanəvi mənşəyi xarakterikdir. Belə ki, bəzi miflərdə qəhrəmanlar Göy tanrısının oğulları kimi özünü göstərir. Məsələn, yakut türklərinin yaranışı ilə əlaqədar olan “Ər Soqotok” dastanına nəzər salaq. Göy tanrısı Ər Toyonun oğlu olan Ər Soqotok əvvəlcə öz mənşəyindən xəbərsiz olur. Sonra məlum olur ki, o, göydən yerə endirilmişdir ki, insanları yaratsın.¹⁵ Buna başqa bir nümunə kimi Oğuz Xaqanı da göstərə bilərik. O da dastanda Ay xaqanın oğlu kimi göydən yerə endirilir.¹⁶

Mədəni qəhrəmanlar haqqındakı miflərdə bütün xalqların mifologiyasının ən qədim motivlərindən biri olan “günahsız mayalanma” haqqındakı miflər geniş yayılmışdır. Burada ilkin insanın - əcdad-qəhrəmanın buluddan, yaxud onu işıqlandıran gün şüasından doğulması göstərilir. Məsələn, bir Altay əfsanəsində dolu dənəsindən törəmədən söhbət gedir. Uyğurların mənşə əfsanəsində uyğurların atası göydən enən nurla ağacdan doğulmuşdur. “Oğuz xaqan” dastanında Oğuzun arvadı da göydən nur içində yerə enmişdir. Eyni zamanda mədəni qəhrəman olan boz qurd da Oğuzla yol göstərmək üçün işıq içərisində yerə göndərilir.¹⁷ Işıq ümumiyyətlə qədim türklərdə müqəddəs hesab edilmişdir. Bu haqda C. Heyət yazır ki, əski türk dastanlarında işığın hər yerdə çox mühüm və müqəddəs bir ünsür olduğunu görürük.

“Yaradılış dastanı”nda tanrıya yaratma ilhamı verən Aq ana işıqdan doğan bir qadın xəyalıdır. Tanrı Qayıra xanın özü üçün yaratdığı 17-ci göy qatı da bütün bir işıq aləmindən ibarətdir.

Uyğurların xaqanı Buğa xan və dörd qardaşı da bir ağac və ya torpağa düşən səmavi bir işıqdan yaradılmışdır və s.¹⁸

¹⁵ Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004, s. 113

¹⁶ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, s.

124

¹⁷ Yenə orada, s. 125-126

¹⁸ Heyət C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 1990, s. 43

Bizim fikrimizcə, işığın qədim türklərdə bu qədər müqəddəs hesab edilməsinin nəticəsidir ki, xalqın qayğısını çəkən, onların yaşayışını asanlaşdıran, bir sıra mədəni fəaliyyətlər həyata keçirən mədəni qəhrəmanların əksəriyyəti göydən düşən işıq şüası ilə doğulmuş, yaxud göydən yerə enmişlər.

Mədəni qəhrəmanlar haqqındakı miflərin analizi onlardan bir çoxunun totemik qatını izləməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, mədəni qəhrəmanın totem və ya sitayiş edilən heyvanlarla əlaqəsi bir çox mətnlərdə özünü göstərir. Bir sözlə, mədəni qəhrəmanların əsas personaj kimi iştirak etdiyi miflər süjet cəhətdən olduqca müxtəlifdir.

Mifologiyada maddi mədəniyyət əşya və nemətlərinin mənşəyi – odun əldə edilməsi, sənətkarlığın və əkinçiliyin icad edilməsi (Prometey haqqında qədim yunan əfsanələri kimi), incəsənət alətlərinin düzəldilməsi (qopuzun Dədə Qorqud tərəfindən düzəldilməsi kimi), həmçinin insanlar arasında müəyyən adət-ənənələrin, mərasimlərin, qanunların mənşəyi barədəki miflər çox mühüm yer tutur.¹⁹ Belə yeniliklərin tətbiqi adətən müxtəlif mədəni qəhrəmanlara mənsub edilir. Elə mifoloji surətlər mədəni qəhrəman hesab edilir ki, onlar insanlar üçün müxtəlif mədəni nemətlər (od, əmək alətləri, becərilən bitkilər və s.) əldə edir və ya ilk dəfə icad edirlər. Mədəni qəhrəmanlar həmçinin insanlara ovçuluq üsullarını, sənətkarlığı, incəsənəti, nigah qaydalarını, mərasimləri, müəyyən sosial-təşkilati işləri və s. öyrədirlər.²⁰ Məsələn, yakut miflərinin qəhrəmanı olan Ər Elley (Ər-Soqotok) mədəni qəhrəman kimi çıxış edərək, insanlar üçün ilk olaraq məişət əşyalarını və bir çox mərasimləri yaradır.²¹

İbtidai cəmiyyətdə təbiət hadisələri ilə insanın yaratdığı mədəniyyət hadisələri barədəki təsəvvürlərin bir-birindən fərqləndirilə bilinməməsi üzündən (məsələn, sürtünmə nəticəsində odun əldə edilməsi ildırımın, günəş şüasının və s. mənşəyinə bərabər tutulurdu) belə hesab edilirdi ki, mədəni qəhrəman dünyanın qurulmasında – göy cisimlərinin yerbəyər

¹⁹ Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. СПб.: Кристалл, 2001, с. 65-84

²⁰ Токарев С.А. Ранние формы религии. М.: Политиздат, с. 76

²¹ Мелетинский Е.М. Первобытное наследие в архаических эпосах. М., Наука, 1964, с. 5

edilməsində, gecə ilə gündüzün əvəzlənməsində, ilin fəsilələrinin dəyişməsində və s. məsələlərdə də iştirak edir.²² Məsələn, Altay və Cənubi Sibir türklərinin mifologiyasında Ülgen yeri və göyü, bütün yer təbiətini, hətta Erliklə birlikdə insanı yaratmışdır.²³ Bəzi miflərdə isə Ülgen nəinki yerin və göyün, hətta Günəşin və Ayın, göy gurultusunun, göy qurşağının, həmçinin odun yaradıcısı kimi təsvir edilir.²⁴

Daha qədim dövrlərin - əkinçilik və maldarlığın yaranmasından öncəki mənimsəmə təsərrüfatının (ov ovlamaq, yabanı bitki və meyvələrin toplanması və s.) xüsusiyyətlərini əks etdirən miflərdə mədəni qəhrəman təbiətin verdiyi hazır məhsulları ya sadəcə tapır, ya da onları ilkin qoruyucusundan oğurlayır və ya hər hansı bir başqa yolla əldə edir. Qeyd etdik ki, əldə etmə bəzən ilk sahibindən oğurlamaq formasını alır. Belə oğurluq öz növbəsində gücə, ağıla, fiziki bacarığa və yaxud hiyləgərliyə sahib olmağı tələb edir. Bununla paralel və ya zaman baxımından daha sonralar (təxminən e.ə. VIII-VI minilliklərdən başlayaraq) ayrı-ayrı əşyaların mədəni qəhrəmanlar, demiurqlar tərəfindən müxtəlif əmək alətlərindən istifadə etməklə düzəldilməsi barədə miflər yaranır.

Müəyyən dövrlərdə mədəni qəhrəmanlar əjdahalarla, təbiətin qara qüvvələri ilə, dünyanı yenidən xaosa sürükləməyə çalışan iblislərlə mübarizə aparırlar. Bu məqamda mədəni qəhrəman bahadırlar, igid oğullar (Herakl, Persey, Oğuz, Basat və b.) rolunda çıxış edirlər. Öz təkamülünün gedişində mədəni qəhrəman ilk əcdad kimi yaradana da (Tanrıya), Koroğlu obrazında olduğu kimi, epik qəhrəmana da çevrilə bilər. Mədəni qəhrəman bəzən, xüsusilə də arxaik mifologiyalarda (Məsələn, Okeaniyanın və Amerikanın aborigenlərində) əkiz qardaşlardan biri kimi də çıxış edə bilər.²⁵ Əkiz miflərin surətləri olan əkiz qardaşlar ya bir-birinə kömək edirlər (xüsusilə də qorxulu varlıqlarla mübarizədə), ya da biri xeyir, digəri isə şər qüvvələri

²² Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1982, Т. 2, К – Я, s. 25

²³ Сагалаев А.М. Алтай вы зеркале мифа. Новосибирск: Наука, 1992, s. 23

²⁴ Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: Наука, 1991, s. 245

²⁵ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., Наука, 1976, s. 183

təmsil etməklə, bir-biri ilə mübarizə aparırlar (Məsələn, Ülgen və Erlik, Ahura Məzda və Əhrimən kimi).

Mədəni qəhrəmana xas olan keyfiyyətlər müxtəlif tanrı obrazları üzərində də cəmləşir. Belə tanrılar inisiyaya mərasimlərinə, müxtəlif ruhlara hamilik edirlər. Qüdrətli və fəvqəltəbii qüvvələr hesab edilən tanrıların yaradıcı funksiyaları müxtəlif təbiət qüvvələrinin, ümumiyyətlə, kosmosun idarə edilməsi funksiyaları ilə birləşir. Tanrı obrazının formalaşmasında ruhlar haqqındakı təsəvvürlər də mühüm rol oynamışdır. İnkişaf etmiş mifologiyalarda tanrıların və ruhların obrazları yanaşı yaşayır, ancaq ruhlar mifoloji sistemin nisbətən aşağı dərəcələrinə aid edirlər. Bu mifoloji varlıqlar daima insanla qarşılıqlı əlaqədədir. Ruhlar müxtəlifdir: onlar insanların hamisi, qəbilə ruhları, əcdadların ruhları, xəstəliklərin ruhları, şamana kömək edən ruhlar, ayrı-ayrı obyektlərin, sahələrin (meşənin, dağın, çayın və s.) ruhları şəklində təsəvvür edilirdilər.²⁶

Qədim türk əfsanələrində mədəni qəhrəman funksiyası daşıyan obrazlardan biri qurddur. Xüsusilə də Boz qurdla bağlı qədim türk dastanlarında qurdun bu xüsusiyyəti özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.²⁷ Ümumiyyətlə, R. Əliyevin qeyd etdiyi kimi, türk mifologiyasında aparıcı xətt boz qurdla əlaqədardır. Əski türklər boz qurdu özlərinin xilaskarı, yol göstərəni, öz soyköklərin əsasında dayanan müqəddəs varlıq kimi təsəvvür edirdilər. Boz qurdla bağlı əfsanələrdə bu fikir hakimdir ki, bütün türk soyunun, nəslinin himayəçisi boz qurddur. O, türk ulusuna yol göstərmiş, onları azadlığa çıxarmış, döyüşdə qalib gəlmələrinə kömək etmişdir.²⁸ Qurd haqqında bu kimi bəzi fikirlərə, əfsanələrə nəzər salmaqla onun həm əcdad, həm mədəni qəhrəman kimi qədim türk mifologiyasında xüsusi bir yer tutduğunun şahidi oluruq. Belə ki, bir sıra qədim türk tayfalarının (Məsələn, teleslərin, göytürklərin)²⁹ törəyiş əfsanələrinin əsasını qurddan törəmə təşkil edir. Mədəni qəhrəmanın bir xüsusiyyəti də nəslin, tayfanın başlanğıcını qoymağıdır. Məhz bu

²⁶Новик Е.С. Обряд и фольклор в Сибирском шаманизме. М.: Наука, 1984, s. 54-57

²⁷Аббасlı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, s. 23-24

²⁸Əliyev R. Mifoloji şüurun bədii spesifikasiyası. Bakı: Qartal, 2001, 120 s. 17

²⁹Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004

xüsusiyyətinə, həmçinin xilaskarlıq funksiyasına görə qurd mədəni qəhrəman hesab edilə bilər. Digər bir əlamət isə qurdun mədəni qəhrəman, xilaskar kimi insanlara yol göstərməsidir. Məsələn, “Oğuz Xaqan” dastanında Oğuzun məsləhətçisi, yol göstərəni məhz qurd olmuşdur.³⁰

“Oğuz Xaqan” dastanda Oğuzun özü də mədəni qəhrəmandır. Onun dastandakı fəaliyyəti, ona məxsus bəzi xüsusiyyətlər onun da mədəni qəhrəman, demiurq cizgili olmasını göstərir.

Biz qeyd etdik ki, mədəni qəhrəmanlar bəzən də insanlara təhlükə yaradan qorxunc varlıqlara, nəhənglərə qarşı vuruşub, onları məhv edirlər. “Oğuz xaqan” dastanında da Oğuz meşədə yaşayan, ilxıları, insanları yeyib, xalqı çox ağır vəziyyətə salan yırtıcı bir heyvanı öldürüb, insanları bu bəladan xilas edir.³¹

Dastanın sonrakı gedişində Oğuzun özünü xaqan elan edərək, öz xaqanlığını və qoşununu yaradaraq, xalqını idarə etməsi, bir sıra türk uruqlarına - qıpçaq, qarluq, kalaç və s. ad verməsi də onun mədəni qəhrəman, demiurq funksiyasını əks etdirir.

Qədim türkün dünyagörüşündə özünəməxsus bir yer tutan şamanizmdə ilkin şamanlar çox vaxt mədəni qəhrəman kimi də miflərdə xüsusi yer tutur. Məsələn, Orta Asiya əfsanələrinin demək olar ki, hamısı Qorqudu şaman kimi təsvir edir. “Qorqud Kitabı”nın artıq ilk misralarından Qorqud gələcəkdən xəbər verən kimi təqdim edilir. Lakin bu yalnız müqəddimənin girişində belədir. Burada yəqin ki, ondan baxşı-şaman kimi bəhs edən əfsanələrin təsiri özünü göstərir. Sonrakı yerlərdə, elə müqəddimənin özündə də Qorqud artıq müdrək bir ağsaqqal kimi çıxış edir. Yəni artıq şamandan çox mədəni qəhrəman kimi fəaliyyət göstərir. El-obanın rifahı yollarını axtarır, ad qoyur, nəse yaradır, bir çox mərasimləri icra edir.

Qədim eposlarda rast gəldiyimiz Xızır obrazı da miflərdə mədəni qəhrəman kimi fəaliyyət göstərmişdir. A.Nəbiyevin qeydə aldığı mif buna nümunə göstərilə bilər. Mifdə təsvir edilir ki, Boz qurdun Xızır vasitəsilə göndərdiyi alma oğuz elinin

³⁰ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993

³¹ Yəni orada, s. 124

ömrünü uzatdı, qılınc onları ən ağır düşmənlərdən qorudu, qopuz oğuz şadlıq gətirdi.³²

Ümumiyyətlə, mədəni qəhrəmanlar dünya xalqlarının əksəriyyətinin mifoloji mətnlərinin əsas personajlarından biri olmuşdur. Hər bir xalqın mifologiyasında ayrı-ayrı adlarla mövcud olan bu personajların mədəni fəaliyyəti isə mahiyyətcə demək olar ki, eynidir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı isə **“Əcdadlar kultu obrazları və onların mədəni funksiyaları”** adlanır. Bütün ibtidai dinlərdə və arxaik mifologiyada qəbilənin ulu anası və qoruyucusu kimi təsəvvür edilən Ana ilahəsi vardır. Türk mifologiyasında bu obraza mənsub xüsusiyyətlər Umay ilahəsi üzərində toplanmışdır. Matriarxat dövrünün ən mühüm dini simvolunun Ay olması elmdə məlumdur. Bundan çıxış edən K. Hüseynoğlu Umay adının “uma” (ana) və “ay” sözlərindən yarandığını və “Ana ay” mənasını verdiyini yazmışdır.³³ Məlumdur ki, “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun anası da “Ay xaqan” adlanır. Avropada, Asiyada və Afrikada tapılmış və daş dövrünə aid olan qadın heykəllərini də tədqiqatçılar məhz matriarxat dövrünə aid edirlər. “Belə heykəllərin çoxunun ocağın yanında olması və əllərində heyvan buynuzu və s. məhsuldarlıq rəmzləri tutması da, N.N. Yefimenkonun yazdığı kimi, “onların qəbilənin başçısı və qəbilə ayinlərinin icraçısı olmasını göstərir”.³⁴ S.A.Tokarevə görə isə belə qadın heykəlləri ilə ibtidai insanlar ocağın sahibəsini və odun qoruyucusunu təsvir etmək istəmişlər. Türk mifologiyasında Umay ilahəsinin də ailənin və uşaqların qoruyucusu, məhsuldarlıq və bərəkət simvolu kimi təsvir edilməsi məlumdur.³⁵ Oğuz xaqanın anasının Ay xaqan olması göstərir ki, daha əski zamanlarda türk mifologiyasında da qəbilənin ilkin əcdadı qadın sayılıb.

Matriarxat dövrünə xas olan bu xüsusiyyətlər XIX-XX əsrlərdə də Afrikada və Amerikada arxaik mədəniyyət səviyyəsində yaşayan bir sıra tayfalarda saxlanılmışdır. Həmin

³² Sehrlı sünbüllər, (miflər) / Toplayanı: A. Nəbiyev. Bakı: Gənclik, 1990, s. 131-133

³³ Hüseynoğlu K. Novruz yenilik və bərəkət bayramıdır. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 21 mart, 2007, s. 7

³⁴ Баландин Р.К. Сто великих богов. М.: Вече, 2002, s. 16

³⁵ Токарев С.А. Ранние формы религии. М.: Политиздат, 1990, s. 29-30

tayfalarda təsərrüfatı bacarıqla idarə edən, çoxlu uşaqları və nəvələri olan təcrübəli yaşlı qadın qəbilənin rifahının və məhsuldarlığın simvoluna çevrilmişdir.³⁶ Sözsüz ki, məhz bu səbəbdən də ümumiləşdirilmiş Umay obrazı qədim türklərdə rifah, bərəkət və məhsuldarlıq ilahəsi, həmçinin Oğuz xaqanın, yəni totemik əcdadın anası hesab edilmişdir.

Məlumdur ki, Oğuz xaqanın özü də qədim türk mifologiyasında əcdad funksiyasını yerinə yetirmişdir. A.Şükürovun yazdığı kimi, “türklər islamıyyətdən əvvəl də, sonra da Oğuz xaqanı ata saymışlar”.³⁷

Tədqiqatda belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, arxaik mifologiyalarda ilk əcdad – demiurq ilə mədəni qəhrəman təsəvvürləri qovuşuq şəkildə mövcud olmuşdur. Çünki dissertasiyada mədəni qəhrəman və əcdadlar haqqında gətirilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, əcdad nəslin yaradıcısı olduğu kimi, eyni zamanda mədəni fəaliyyətlə də məşğul olur. Mədəni qəhrəmanın fəaliyyətinin əsas tərəflərindən biri də məhz bu və ya digər xalqın nəslinin yaradıcısı olmasıdır. Bütün bunlar əsasında da əcdad və mədəni qəhrəmanın fəaliyyəti bir-birini tamamlayır və biri digərinə keçə bilər.

İkinci fəslin “**Demiurqlar və mədəni qəhrəmanlar**” adlanan üçüncü paraqrafında göstərilir ki, demiurqlar (“usta”, “sənətkar” deməkdir) dünya obyektlərinin yaradıcısı olaraq, onlar insanı, torpağı, Günəşi, dağları, bitkiləri və heyvanları, musiqi alətlərini və s. yaradırlar. Demiurqdan fərqli olaraq, mədəni qəhrəman adətən yaratmır, o öz tayfası, xalqı üçün hazır şeyləri müxtəlif üsullarla (oğurlayır, döyüş vasitəsilə ələ keçirir və s.) əldə edirlər. Mədəni qəhrəman dünyanı yaratmaqdan çox onu sahmana salır, qayda-qanun qoyur. O, xaos yaradan vəhşi varlıqlarla da (məsələn, Basat Təpəgözlə) vuruşur.

Mifologiyada demiurq kimi təzahür edən personajlardan biri olan dəmirçi personajına nəzər salaıq. Dəmirçi personajı mifologiyada odla bağlı, demiurq funksiyasına malik, fəvqəltəbii yaradılış gücü ilə seçilən bir obrazdır. O, allahlardan birinin köməkçisi, mədəni qəhrəman və yaxud əcdaddır. Dəmirçi nəinki

³⁶Баландин Р.К. Сто великих богов. М.: Вече, 2002, s.18

³⁷Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. Bakı: Elm, 1997, s. 45

müxtəlif metallardan istənilən alətləri, hətta qəhrəmanların sehirlilə silahlarını da (toppuz, qalxan, qılınc və s.) yarada bilər.³⁸ Məsələn, Ər Soqotok əfsanəsində deyilir ki, onun sivri uclu bir oxunu bir obanın dəmirçisi, qaşığa bənzər oxunu da başqa bir obanın dəmirçisi uzun zaman çalışaraq düzəltmişlər.³⁹

Dəmirçi ümumiyyətlə insanları dəmirçi işi və od ünsürü ilə tanış edir. Odlu bağlı olaraq dəmirçi hər şeydən əvvəl səma odunu (günü yaxud ildırım) təcəssüm etdirir və səmada yaşayır.⁴⁰ Məsələn, yakut türklərində dəmirçilər müqəddəs odlu əlaqədar idilər. Hətta yakut mifologiyasında dəmirdən tikilmiş evlərə də rast gəlinir. Bir qayda olaraq bu evləri tikdirənlər qadınlardır. Onlar belə ev tikdirmək üçün diyar-diyar gəzir və nəhayət ürəkləri istəyən dəmirçini tapırdılar.⁴¹ Burada biz dəmirçinin demiyurq səviyyəsində yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə qarşılaşırıq.

Türk xalqları mifologiyasında tanrı Ülgen də demiyurq kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, mifologiyada Ülgen demiyurq kimi yeri və göyü, bütün yer təbiətini, Erliklə birgə insanları yaradır. Həm də Ülgen demiyurq kimi yalnız onun kosmik səyahətə uçuğu ucsuz-bucaqsız su burulğanından çıxan “müqəddəs (ağ) ana”nın köməyi və göstərişi ilə fəaliyyət göstərir.⁴² Ülgen tərəfindən yer və göy onun sayəsində yaradılmışdır. Buna görə də teleutlar bu müqəddəs ananı həm də “yaradıcı-ana” adlandırırlar. Etnoqrafik ədəbiyyatda Ülgen haqqında yalnız yer və göyün yaradıcısı kimi deyil, həm də günəş, ay, göy qurşağı, ildırım, hətta odun və s. yaradıcısı olması barədə də məlumatlara rast gəlinir.⁴³

Qorqud da demiyurqa xas cəhətlərə malikdir. Basilov qeyd edir ki, ilk şaman kimi göstərilən Qorqud haqqında Sibir xalqlarında çoxlu əfsanələr var. Bəzi əfsanələrdə deyilir ki, qopuz Qorqud tərəfindən düzəldilmişdir.

³⁸ Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1982, Т. 2, К – Я, s. 21

³⁹ Ögəl V. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004, s. 120

⁴⁰ Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1982, Т. 2, К – Я, s. 21

⁴¹ Ögəl V. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004, s. 82

⁴² Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: Наука, 1991, s. 245

⁴³ Yenə orada, s. 246

Əbülqazi Bahadır xan “Şəcəreyi-tərakimə” adlı kitabında Yafəs oğlu Türkün adını çəkir. Burada göstərilir ki, Türk məişətə üstüörtülü (çadırılı) arabanı gətirdi. Türklər arasında bəzi adətlər ondan qalmadır. Hətta burada Türk oğlu Tütəyin də adı çəkilir ki, o da yeməyə duz tökmə adətini kəşf etmiş və yeməyi duzlama adəti ondan qalmışdır.⁴⁴ Tarixdən məlumdur ki, üstüörtülü arabanı ilk dəfə göytürklər icad etmişlər. “Türk” sözünü də tarix səhnəsinə ilk dəfə onlar çıxarmışlar. Ona görə də bu mifdə verilən məlumatlardan belə görünür ki, türk personajı altında göytürklər və ya onların əcdadı nəzərdə tutulur.

B. Ögəl isə odu da Türkün icad etdiyini söyləmişdir.⁴⁵ Oğuz isə dünyaya gətirdiyi övladları ilə (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) bütün kainat obyektlərinin yaradıcısı olur. Bu da yuxarıda haqqında mədəni qəhrəman kimi bəhs etdiyimiz personajın həm də demiurq cizgili olmasına sübut ola bilər.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində “**Mədəni qəhrəman və demiurqların transformasiya formaları**” adlanır. Bu fəslin “**Mədəni qəhrəman və demiurqların tayfa başçısı, sərkərdə, ata və övliya obrazlarına çevrilməsi**” adlanan birinci paragrafında nümunələr əsasında göstərilir ki, mədəni qəhrəman və demiurqlar miflərin əsas personajı olmaqla yanaşı, onlar öz fəaliyyətlərini sonradan Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarında da davam etdirirlər. Burada mədəni qəhrəman və demiurqlar yeni şəraitə uyğunlaşdırılaraq və yeni keyfiyyətlər əldə edərək folklor janrları içərisində mühüm yer tutan dastanların əsas personajlarına transformasiya edilirlər. Dastan qəhrəmanı olan Koroğlu mif və əfsanələrdə təsvir edilən mədəni qəhrəmanın epik transformasiyasıdır. Epik transformasiyada Koroğlu əsasən xilaskar, qoruyucu kimi çıxış edir. Mədəni qəhrəmanın xilaskarlıq, qoruyuculuq funksiyası dastanda Koroğlunun epik qəhrəman kimi, xalqa zülm edən xanlar, bəylər, paşalarla mübarizə aparmasında özünü göstərir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, epik transformasiya zamanı qəhrəmanların tayfa başçılarına, sərkərdələrə, ata və övliyalara çevrilməsi də baş verir. Məsələn, Qorqud, Uluq Türük surətlərinə

⁴⁴ Əbülqazi B. Şəcərei-Tərakimə / Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və bibliografiya tərtibçisi İsmixan Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, NPB, 2002, s. 50

⁴⁵ Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004, s. 42

gəlincə, onlar epik transformasiyada ata və övliya kimi çıxış edirlər.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı isə **“Triksterlərə çevrilmələr”** adlanır. Mifoloji dövrün sərt qanunları laxlamağa və sinifli cəmiyyətin ilkin əlamətləri yaranmağa başlayarkən mədəni qəhrəman obrazından tədricən ibtidai kələkbaz surəti qopub ayrılır. İlk dövrlərdə kələkbaz ya mədəni qəhrəmanın qardaşı kimi, ya da onun “ikinci şəxsiyyəti” kimi təsvir edilir. Bu surətə mədəni fəaliyyətlə yanaşı hiylə və kələklər də mənsub edilir. Elmdə “trikster” adı almış bu personaj özündə iblislik və komiklik xüsusiyyətlərini birləşdirir. O, nəinki mədəni qəhrəmanı uğursuz şəkildə təqlid edir və ya ona maneçilik törədir, həmçinin öz aclıq və ya şəhvət hissələrini təmin etmək üçün məkrli və gülünc hiylələrə də əl atır. Bəzi triksterlər acgözlüyə, digərləri ehtiraslara malik olur.

“Koroğlu” dastanı ilə ətraflı tanışlıq zamanı Koroğlu obrazının epik transformasiyada həm də trikster kimi fəaliyyət göstərdiyinin şahidi oluruq. Bu fikri söyləməyimizə səbəb obrazdakı kələkbazlıq, dönərgəlik xüsusiyyətidir. Belə ki, dastanın əksər qollarında Koroğlunun bir aşıq kimi sazı sinəsinə basıb oxuması, bəzən isə müəyyən məqamlarda özünü aşıq kimi qələmə verməsi ilə rastlaşırıq.

“Həmzənin Qıratı aparması” qolunda Koroğlu özünü dəyirmançı, “Düratın itməyi” qolunda isə ilxıçı kimi qələmə verir. Başqa bir qolda isə Eyvazı Çənlibelə gətirməyə gedən Koroğlu çoban paltarında Eyvazın qarşısına çıxır və özünü ona çoban kimi təqdim edir. “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda isə Koroğlu əvvəl özünü Bolu bəyə qoruqçu kimi tanıdır. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Koroğlu canını qurtarmaq üçün kələk işlədərək Çənlibelin qoruqçusu olduğunu söyləyir.⁴⁶

Koroğlu trikster kimi dönərgəlilik xüsusiyyətinə malik olmaqla yanaşı, həm də qarınquludur və aclığa dözümlü yoxdur. “Həmzənin Qıratı aparması” qolunda onun bu xüsusiyyəti də bariz şəkildə özünü göstərir.⁴⁷

Triksterin əsas cəhəti kələkbazlıq edərək öz məqsədinə nail olmasıdır. “Koroğlu” dastanında “Həmzənin Qıratı aparması”

⁴⁶ Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c., Bakı: Çıraq, 2005, s. 289

⁴⁷ Yenə orada, s. 178

qoluna bir daha nəzər salaq. Bu qolda Həmzə də miflərdə təsvir edilən triksterin epik transformasiyasıdır. Həmzənin öz istəyinə, arzusuna çatmaq üçün kələk işlətməsi, yalan danışması, oğurluğu triksterin iştirak etdiyi miflərdə də rast gəlinən hallardır.

Əgər mədəni qəhrəmanın təkamülü epik qəhrəmana doğru gedirsə, trikster obrazının inkişafı heyvanlar haqqındakı nağıllarda olan hiyləgər surətlərinə aparır. Bu nağıllardakı trikster mifoloji mətnlərdəki fəaliyyətindən bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Ancaq bəzi janrlarında triksterin kələkbazlığı özünü qoruyub saxlayır. Bəzən də elə olur ki, o, kələkbazlıqla yanaşı gülməli cəhətləri ilə də seçilir. Onun acgözlüyü, qarınqulu olması, bəzən səfeh, ağılsız hərəkələri gülüş yaradır. Məsələn, bir sıra xalqlarda Qarğa trikster kimi acgözlük etdiyi, hiyləgərliyə əl atdığı⁴⁸ halda, Azərbaycan nağıllarında bunu tülkü obrazı yerinə yetirir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir. Burada əldə edilən nəticələrdən ən mühümü mifologiyada demiurq və mədəni qəhrəman kimi yaxın xüsusiyyətli personajların fəaliyyətinin bir-birindən fərqləndirilməsi hesab edilə bilər. Çünki bir-birinə yaxın missiyaları yerinə yetirən bu iki personajın fəaliyyəti elmi ədəbiyyatda çox vaxt qarışdırılır və onların əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri digərinə aid edilir. Mədəni qəhrəmanla oxşar missiyanı yerinə yetirən demiurqu bir çox cəhətlərinə görə mədəni qəhrəmandan fərqləndirmək olar. Belə ki, demiurqlar yaratdıqlarını ilk dəfə olaraq özləri yaradır, mədəni qəhrəmanlar isə artıq yaradılmışları müxtəlif üsullarla əldə edərək, xalqına çatdırır və ya onları daha da təkmilləşdirirlər. Bunun üçün o, hətta bəzən kələyə və oğurluğa da əl ata bilər. Aralarındakı bütün belə fərqlərə baxmayaraq, mifoloji mətnlərdə mədəni qəhrəman, demiurq bir-birinə ən yaxın mifoloji personajlardır.

Etioloji, kosmoqonik və antropoqonik miflərdə demiurq funksiyası daha çox tanrılara şamil edilir. Müxtəlif təbiət obyektlərinin və insan üçün lazım olan maddi nemətlərin yaradılmasında tanrılar mühüm rol oynayırlar. Aparılan

⁴⁸ Azərbaycan folkloru külliyyatı. VI cild / Tərtib edənlər: H. İsmayılov, O. Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007.

araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Umay ilahəsi daha qədim dövrlərin – matriarxat dövrünün tanrısı olmuşdur. Matriarxat dövründə insanların aya sitayiş etməsi elmdə məlumdur. “Umay” adı da, bizə görə “uma” (ana) və “ay” sözlərindən yaranmışdır.

Dissertasiyada dəqiq faktlar əsasında “Tənqri” adının mənasının da “Dan oğlu” (Tanq - uri), yəni “Şəfəq oğlu” olması müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin türk mifologiyasında mədəni qəhrəman, xilaskar rolunda çıxış edən Xızırın (Xıdırın) mənşəyinin müsəlman mifologiyası ilə bağlı olması və burada Xıdır və İlyas obrazlarının ayrı-ayrı şəxslər kimi çıxış etməsi, türk mifologiyasında bu iki adın bir personaj üzərində birləşdirilməsinin səbəbləri də konkret faktlar əsasında göstərilmişdir.

Dissertasiya boyu türk mifologiyası üzrə tədqiq edilən məsələlər, obrazlar digər dünya xalqlarının mifologiyasındakı müvafiq personajlarla müqayisə edilmiş, onların arasındakı tipoloji uyğunluqlar göstərilmişdir. Belə uyğunluqlar isə, müəyyən fərqlərə baxmayaraq, insan cəmiyyətinin, bəşər tarixinin əsasən vahid və universal qanunlar əsasında inkişaf etdiyini göstərir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri dərc olunmuşdur:

1. Arxaik folklorlarda mifoloji qəhrəman tipləri. AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). № 2-4. Bakı, "Elm", 2006. s. 291-299.

2. Şamanizm qədim türklərin dünyagörüşü, dini inanclar sistemi kimi // "Dədə Qorqud" jurnalı. № 21. Bakı, "Səda", 2006/4, s. 86-95.

3. Türk totemizminin mənşəyi və mahiyyəti // "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" IV uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, "Səda", 2006, s. 98-101.

4. Hunların mədəni-sosial həyatı, adət-ənənələri və inancları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. № 23. Bakı, "Nurlan", 2007, s.162-172.

5. Qədim türk xalqlarında arxaik mifoloji inanc formaları // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. № 24. Bakı, "Nurlan", 2007, s. 106-114.

6. Əski türk etnik mədəniyyətinin inkişafında göytürklərin rolu // "Dədə Qorqud" jurnalı. № 25. Bakı, "Nurlan", 2007/4, s. 78-85

7. Türk mifologiyasında ilkin əcdad kultları və onların tarixi-mifoloji mənşəyi // "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" V uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, "Səda", 2007, s. 239-242.

8. Türk mitolojisində tanrı adlarının etimologiyası üzərində // Marmara Universiteti İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı. Din eğitimi araşdırmaları dergisi. №19. İstanbul, 2008, s.121-131.

9. Mədəni qəhrəman və demiurqların tayfa başçısı, sərkərdə, ata və övliya obrazlarına transformasiyası // Folklorşünaslıq məsələləri (VIII buraxılış). Bakı, "Elm və təhsil", 2010, s. 113-131.

10. Mədəni qəhrəmanlar miflərin əsas personajları kimi // Filologiya məsələləri. Bakı "Elm və təhsil", 2010, №7, s. 333-344.

Фидан Атакиши кызы Касумова

Культурный герой в Азербайджанском фольклоре и его трансформационные формы

РЕЗЮМЕ

Мифотворчество было важным явлением в истории человечества. А центральные персонажи архаических мифов были предки, которые в то же время являлись культурными героями и демиургами. Образы культурных героев у тюркских народов часто связаны с тотемическими в прошлом предками и имеют черты животных, птиц и т.д. Первопредки, в том числе и тотемные предки, обычно мыслятся как прародители родов и племен (например, у Огузов – Огуз-каган, у тюркютов – Ашина и др.), но они часто являются одновременно и культурными героями, которое добывают или впервые создают для людей различные предметы культуры (огонь, культурные растения, орудия труда), учат их охотничьим приемам, возделыванию земли, ремеслам, искусствам, вводят специальные или религиозные установления, ритуалы и праздники, брачные правила, противостоят силам хаоса и т.д. Демиурги – творцы мира – возникают позднее. Они изготавливают природные и культурные объекты с помощью гончарных, кузнечных и иных инструментов. Обо всем этом, а также о мифологизированных аспектах истории древних тюрков, о роли мифологического сознания в их повседневной жизни говорится в первой и второй главах диссертации.

Последняя – третья глава диссертационной работы посвящена исследованию способов и форм трансформации архаических культурных героев в различные фольклорные персонажи. На более поздней стадии мифотворчества культурные герои часто выступают как борцы с чудовищами, демоническими силами природы, представляющими начало хаоса и мешающими упорядоченному мироустройству. В этом случае культурные герои приобретают богатырскую окраску. Культурный герой в ходе эволюции может развиваться и в сторону богатворца (как и первопредок), так и в сторону эпического героя.

От культурного героя постепенно как бы отпочковывается образ первобытного плута, получившего в науке название «трикстера».

В «Заключении» подводятся итоги проделанной работы, в которых, в частности, отмечается, что миф прошел путь от обожествления отдельных вещей (фетишизм) к обожествлению своей общины (в образе тотемного предка, облик которого с развитием общественных отношений становится все более очеловеченным и превращается в культурного героя), а затем – к признанию самостоятельного существованию душ и духов (анимизм и шаманизм).

Fidan Atakishi gizi Gasimova
The cultured hero in Azerbaijan folklore and its
transformation forms

SUMMARY

The myth creation was an important phenomenon in the history of mankind. But the central personages of archaic myths were ancestors who were cultured heroes and demiurges at the same time. The characters of cultured heroes in Turk nations often connect with totemic in old ancestors and have the features of animals, birds and etc. The ancient ancestors, including the totemic ancestors are usually thought as the forefathers of tribes and stocks (for example in Oghuzes – Oghuz-kagan, in Turks – Ashina and etc.), but often they are at the same time cultured heroes who get or create different culture things (fire, cultured plants, tools) for people, teach them with hunting, tilling of the land, handicraft, art, apply special or religious laws, rituals and holidays, wedding traditions, show resistance to chaos forces and etc. The creators of the world – demiurges appear later. They prepare natural and cultural targets with the help of instruments of a potter, a smith and others. All about it, especially about mythological aspects of history of ancient Turks, the role of mythological thinking in their daily life are spoken in the first and the second chapters of the dissertation.

The last, the third chapter of the dissertation is devoted to the investigation of transformation aspects and forms of archaic cultured heroes in different folklore characters. The later period of myth creation the cultured heroes often take part as fighters with giants and demonical strength of the nature, represent the beginning of chaos and inform the world regulation. In this case the cultured heroes get the heroic color. The cultured hero in the development of evolution can be divided into either the side of a creator (as an ancestor) or the side of an epic hero.

Little by little from the cultured hero as the character of primitive fraud, getting the name of “trickster” in the science is formed. The trickster combines the features of demonism and comics. If the way from the cultured hero goes to the epic hero, but from the trickster it goes to the fraud the tales about animals (as if a fox) and about people (as if a bald person).

In the conclusion the results of the work shown and especially it is noted that the first forms of the myth were fetishism, totemism and animism. The myth passed the way from the idolization of different things (fetishism) to the idolization their community (in the character of totem ancestor, the image which becomes more humane in the development of general relations and changes into the cultured hero), then to the accepting of self-dependent existence of spirit and courage (animism and shamanism). The following step was the formation of assignment of creators – personalizing of nature forces, then about the only God – the protector of people and other altars.

На правах рукописи

ФИДАН АТАКИШИ кызы КАСУМОВА

**КУЛЬТУРНЫЙ ГЕРОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ФОЛЬКЛОРЕ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ
ФОРМЫ**

10.01.09 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2011